ВІДНОВЛЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ ДЕПОРТОВАНИХ АБО ПРИМУСОВО ПЕРЕМІЩЕНИХ ДІТЕЙ ЯК САМОСТІЙНИЙ ОБ'ЄКТ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

КРАЙНІЙ І.І. - аспірант кафедри міжнародного права Навчально-наукового інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

https://orcid.org/0009-0002-0116-0738

УДК: 342.95

DOI: https://doi.org/10.71404/LAW.UA.2025.4.23

У статті досліджується проблема відновлення ідентичності дітей, депортованих або примусово переміщених у контексті міжнародного збройного конфлікту проти України. Обґрунтовується теза, що відновлення ідентичності депортованих або примусово переміщених дітей не зводиться до факту їх фізичного повернення на підконтрольну територію держави. Воно може і повинно здійснюватися незалежно від можливості перетину кордону, з огляду на тривалий характер порушення права дитини на ідентичність та позитивні зобов'язання держави щодо її захисту. На основі аналізу міжнародно-правових стандартів, практики міжнародних судових органів та порівняльних прецедентів (Австралія, Канада, Аргентина, Східний Тимор) доводиться обмеженість класичних моделей перехідного правосуддя для українського контексту. Запропоновано концепцію одностороннього національного, параконфліктного (який функціонує під час конфлікту) механізму відновлення ідентичності як форми виконання позитивних зобов'язань держави походження дитини в умовах тривалого порушення з боку держави-агресора у зв'язку з націленою політикою .

Ключові слова: депортація дітей; примусове переміщення; право на ідентичність; міжнародне гуманітарне право; позитивні зобов'язання держави; репарації; право на істину; збройний конфлікт.

Постановка проблеми

Депортація та примусове переміщення дітей у сучасних збройних конфліктах спричиняють не лише фізичне вилучення дитини з її середовища, але й глибоку трансформацію її правового, соціального та культурного статусу. У випадку України ця проблема набуває особливої гостроти через системний характер практик зміни імен, громадянства, сімейних зв'язків та культурної належності українських дітей з боку держави-агресора. За таких умов відновлення ідентичності постає як самостійний виклик міжнародному праву, що не може бути вирішений тільки засобами кримінального переслідування або фізичної репатріації. Відсутність співпраці з боку держави-агресора та тривалий характер порушень зумовлюють необхідність переосмислення механізмів міжнародно-правового реагування та ролі держави походження дитини у забезпеченні її прав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремі аспекти правового регулювання захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту висвітлені в сучасній українській правничій доктрині, однак переважно фрагментарно й без формування цілісного підходу до наслідків депортації та примусового переміщення. Зокрема, у працях Л. Р. Наливайко обґрунтовується концепція комплексних позитивних зобов'язань держави щодо дітей, які постраждали від війни, що охоплюють ідентифікацію, відновлення правового статусу та міждисциплінарну підтримку, проте без спеціального аналізу про-

блеми відновлення ідентичності депортованих дітей.

У загальній доктрині прав людини позитивні та процедурні зобов'язання держави в умовах збройного конфлікту розкриваються, зокрема, у працях М. М. Гнатовського, де наголошується на активному характері державних обов'язків щодо відновлення порушених прав.

У теорії держави і права відновлення порушених прав розглядається як окрема функція держави, що потребує спеціальних правових і інституційних механізмів (загальнотеоретичні підходи, представлені у працях Н. М. Оніщенко), однак питання відновлення ідентичності як самостійного об'єкта правового захисту у зв'язку з депортацією дітей залишається недостатньо розробленим.

Метою статті є обґрунтування відновлення ідентичності депортованих та примусово переміщених дітей як самостійного напряму міжнародно-правового реагування, а також формулювання концепції національного параконфліктного механізму відновлення ідентичності як форми виконання позитивних зобов'язань України за міжнародним правом в умовах тривалої збройної агресії та відсутності співпраці та визнання міжнародних злочинів з боку держави-агресора.

Виклад основного матеріалу

Відновлення ідентичності депортованих та примусово переміщених дітей є одним із найбільш комплексних елементів міжнародно-правового реагування на відповідні міжнародні злочини, оскільки шкода від незаконного переміщення не обмежується фізичним вилученням дитини з природного середовища, а охоплює руйнування або трансформацію базових елементів її правового та соціокультурного статусу. У міжнародному праві право дитини на ім'я, громадянство та сімейні зв'язки має фундаментальний характер, адже ст. 8 Конвенції ООН про права дитини вимагає від держав поважати й зберігати індивідуальність дитини та, у разі незаконного порушення цих елементів, забезпечити «відповідну допомогу з метою швидкого відновлення її ідентичності» [1]. В умовах збройного конфлікту порушення цього права набуває підвищеної інтенсивності через практики нав'язаної зміни громадянства, імені, дати народження, обмеження мови та культурної належності, що в сукупності формує не лише гуманітарний, а й чітко юридичний вимір проблеми у зв'язку з тим, що ідентичність дитини постає об'єктом міжнародно-правового захисту і самостійним предметом відновлення.

Підхід міжнародних механізмів підтверджує, що ідентичність охоплює не лише формальні «юридичні дані», але й «ядро особистого життя». Так, у справі Ciubotaru v. Moldova ЄСПЛ підкреслив значущість національної належності як одного з визначальних чинників особистої ідентичності, поряд із такими елементами, як ім'я чи релігія [2]. Це має безпосереднє значення для контексту депортації або примусового переміщення дітей, адже навіть у випадках, коли дитина фізично повертається на підконтрольну територію, відновлення ідентичності не може зводитися до «факту перетину кордону», бо шкода часто полягає саме у втраті документальних, сімейних і культурних маркерів належності, а також у тривалій асиміляції.

На національному рівні ця логіка підсилюється доктринально. Зокрема, наголошується, що захист прав дитини в умовах війни не вичерпується припиненням безпосереднього насильства чи поверненням, а вимагає позитивних заходів держави щодо ідентифікації, відновлення правового статусу та забезпечення соціальної, психологічної й правової підтримки [3]. У такій рамці репатріація депортованих та примусово переміщених дітей постає не фінальною стадією реагування, а початком системного процесу відновлення порушених прав та ідентичності.

Відновлення ідентичності логічно розглядати як частину ширших механізмів репарацій. Нормативним орієнтиром виступають Основні принципи та настанови ООН щодо права на засоби правового захисту та відшкодування (2005), які систематизують форми відшкодування, включаючи реституцію, компенсацію, реабілітацію, сатисфак-

цію та гарантії неповторення [4]. Зокрема, реституція в цьому підході охоплює відновлення становища, що існувало до порушення, включаючи повернення, відновлення громадянства, імені та сімейних зв'язків [4]. Для дітей-жертв депортації або примусового переміщення це означає, що відновлення ідентичності є не «побічним гуманітарним результатом», а очікуваним юридичним компонентом репарацій, який має бути реалізований настільки повно, наскільки це об'єктивно можливо.

Практика міжнародних правозахисних інституцій послідовно фіксує, що відновлення ідентичності є обов'язковим елементом відшкодування в справах, пов'язаних із дітьми. У справі Gelman v. Uruguay Міжамериканський суд з прав людини визначив, що у випадках викрадення та приховування дітей держава повинна забезпечити повне відновлення їхньої ідентичності, включно з іменем, сімейними зв'язками та доступом до інформації про походження [5]. Навіть за відсутності прямого контексту депортації, підхід міжнародних судових інституцій дозволяє розглядати ідентичність як правовий інтерес, порушення якого тягне обов'язок держави вживати заходів з її відновлення, а не обмежується моральною компенсацією.

Аргентинський досвід демонструє, як відновлення ідентичності може бути інституціоналізоване в державному механізмі. Після системних злочинів військової диктатури, пов'язаних із викраденням та приховуванням дітей, Національна комісія з розслідування зникнень осіб (CONADEP) задокументувала масштаби порушень у звіті Nunca Más («Ніколи знову»), а громадянська ініціатива Abuelas de Plaza de Mayo (Бабусі Площі Травня) стала каталізатором формування державної відповіді [6]. Ключовим інституційним наслідком було ухвалення Закону № 23.511 (1987) про створення Національного банку генетичних даних як інструмента встановлення біологічного походження та збереження відповідної інформації [7]. З погляду правової логіки це показує, що відновлення ідентичності може переходити від ініціативи громадянського суспільства до елемента державної політики, виконуючи одночасно функції репарації, реалізації права на правду та гарантій неповторення.

Додатковий порівняльний матеріал дають три прецеденти, зокрема політика Stolen Generations (Вкрадені покоління) в Австралії, система Residential Schools (Школи-інтернати) у Канаді та практики примусового переміщення дітей під час індонезійської окупації Східного Тимору. Австралійське Національне розслідування Bringing Them Home (Повертаючи їх додому) зафіксувало системний характер вилучення дітей та наслідки у вигляді втрати імені, мови, культури й родових зв'язків [8]. Комісія з правди і примирення Канади у своїх висновках кваліфікувала політику інтернатів як «культурний геноцид», підкресливши цілеспрямоване витіснення культурної та мовної ідентичності корінних дітей [9]. У випадку Східного Тимору Комісія з прийняття, правди та примирення (CAVR) задокументувала практики, спрямовані на зміну імен, релігії та громадянства дітей, а також перешкоджання контактам із біологічними родинами [10]. Спільним для цих кейсів є те, що навіть встановлення місцеперебування чи повернення дітей не усувало наслідків злочинної політики, тому що центральним елементом відшкодування визнавалося саме відновлення ідентичності як сукупності правових і соціокультурних компонентів.

Водночас українська ситуація принципово відрізняється від класичних моделей перехідного правосуддя. У зазначених вище історичних прецедентах механізми відновлення ідентичності запускалися переважно після зміни політичного режиму, визнання порушень або завершення окупації. Натомість у випадку України держава-агресор не визнає протиправності своїх дій, продовжує політику асиміляції, блокує доступ міжнародних інституцій та практикує цілеспрямовану зміну ідентифікаційних даних (громадянства, імен, прізвищ, інколи дат народження), включаючи внесення дітей у бази усиновлення. Це створює структурний бар'єр для класичної моделі «комісії правди», заснованої на відкритті архівів держави-агресора, адже у поточних умовах така модель є юридично й фактично складною з урахуванням повної відмови в наданні ін-

формації щодо депортованих або примусово переміщених українських дітей з боку держави-агресора.

Проблема підтверджується й масштабами, які формують об'єктивний дефіцит доступних інструментів. За офіційними даними державного порталу «Діти війни», станом на кінець 2025 року РФ незаконно депортувала або примусово перемістила щонайменше 19 546 українських дітей [11]. За інформацією Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Дмитра Лубінця, станом на 10 грудня 2025 року повернуто 1 902 дитини [12]. Ці показники відображають верифікований мінімум і не охоплюють повного масштабу проблеми, зокрема у зв'язку з існуванням значно ширшої групи дітей, які залишаються на тимчасово окупованих територіях і зазнають системної індоктринації, мілітаризації та русифікації (орієнтовно може бути близько 1,6 млн) [13]. Саме цей розрив між верифікованими даними і фактичним масштабом ризику вказує, що питання ідентичності наразі не може бути вирішене виключно через інструменти кримінального переслідування або індивідуальні повернення.

З огляду на це, юридично обґрунтованою видається необхідність формування одностороннього національного механізму відновлення ідентичності, який функціонував би паралельно зі збройним конфліктом і був спрямований на запобігання незворотній втраті даних та зв'язків українських дітей, які перебувають на тимчасово окупованій території України чи на території РФ.

У такій моделі ключовими можуть бути функції системного документування фактів депортації та зміни ідентифікаційних даних, формування довгострокового архіву даних (досьє) щодо кожної дитини, координація верифікації родинних зв'язків (у тому числі з використанням генетичних інструментів за згодою та з дотриманням стандартів захисту персональних даних), забезпечення доступу потерпілих до інформації про своє походження та обставини переміщення, підготовка узагальнюючих матеріалів для майбутніх репарацій і міжнародних процедур. Така інституційна конструкція спрямована на реалізацію зобов'язання «сприяти швидкому відновленню ідентичності» у сенсі ст. 8 CRC [1], а також на забезпечення реабілітаційних заходів, сумісних із підходом міжнародних стандартів репарацій [4].

Обґрунтування активної ролі держави походження дитини підсилюється стандартами належної обачності (due diligence) у практиці міжамериканської та європейської систем. У справі Velásquez Rodríguez v. Honduras Міжамериканський суд сформулював обов'язок держави вживати всіх розумних заходів для запобігання, розслідування та реагування на серйозні порушення прав людини [14]. У практиці ЄСПЛ процесуальний вимір належної обачності розкривався як обов'язок організувати ефективне розслідування, орієнтоване на встановлення істини, з належною участю потерпілих (зокрема у справі Hugh Jordan v. the United Kingdom) [15]. Хоча ці стандарти сформульовані в інших контекстах, їхня логіка застосовна до обов'язку держави походження організовувати пошук, верифікацію та збереження інформації щодо власних громадян-дітей, навіть якщо фактичні порушення вчинені іншою державою.

Додатково важливим є підхід до «тривалого характеру» позбавлення ідентичності. У справі Contreras v. El Salvador Міжамериканський суд зазначив, що позбавлення дитини можливості знати своє походження має тривалу природу та не зникає з настанням повноліття [16]. Для українського контексту це означає, що механізм відновлення ідентичності має бути розрахований не лише на дітей, які вже повернулися, а й на осіб, які були вивезені або залишалися під окупацією в дитячому віці, але досягли повноліття. Такі особи мають бути забезпечені дієвим правом на звернення за відновленням власної ідентичності та належності до України навіть через десятиліття, незалежно від їхнього фактичного місця перебування. Це передбачає створення гнучких процедур (як в очному, так і у віртуальному режимі) для верифікації даних та реконструкції особистої історії, а також гарантування матеріальної, правової чи іншої підтримки від держави навіть у найбільш юридично та соціально складних випадках.

За таких умов запропонований національний механізм не є «комісією правди» у класичному сенсі, адже він не має функції примирення, не може містити амністійних елементів і не замінює міжнародної відповідальності держави-агресора чи індивідуальної кримінальної відповідальності винних осіб. Його правозахисна сутність полягає в забезпеченні довгострокового доступу до правди, збереженні доказово значущих даних про зміну ідентичності та створенні підґрунтя для реституції, реабілітації й майбутніх репарацій [4]. Інституційно держава має свободу розсуду щодо форми такого механізму, за умови його ефективності (підхід margin of appreciation у практиці ЄСПЛ) [17]. Тому функції можуть бути реалізовані як через створення спеціальної Комісії з відновлення ідентичності, так і через інтеграцію функціоналу в наявні інституції, зокрема включення зазначених функцій до Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, враховуючи широкий мандат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Отже, відновлення ідентичності депортованих і примусово переміщених дітей є окремим і самодостатнім напрямом міжнародно-правової відповіді на злочинні практики вилучення дітей, який не зводиться до повернення або кримінального переслідування. Унікальність українського випадку полягає в тому, що механізм має бути створений паралельно з тривалим порушенням як «параконфліктний» інструмент запобігання незворотній втраті ідентичності. Такий підхід дозволяє не лише виконати міжнародні зобов'язання держави щодо сприяння відновленню ідентичності дитини, але й сформувати довгострокову інфраструктуру права на правду, відновлення сімейних зв'язків і правового статусу, включно для осіб, які зможуть звернутися за поверненням своєї ідентичності вже в дорослому віці.

Література

1. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про права дитини від 20 листопада 1989 р. // Ратифікована Україною 27 лютого 1991 р. Офіційний переклад. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (Дата звернення: 10.12.2025).

2. Ciubotaru v. Moldova : Judgment. European Court of Human Rights (ECtHR), Strasbourg, 27 April 2010 (Application no. 27138/04). URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{«itemid»:[«001-98445»]} (Дата звернення: 10.12.2025).

3. Наливайко Л. Р. Правовий статус дитини, яка постраждала від війни // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2024. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/310765 (Дата звернення: 10.12. 2025).

4. Основні принципи та настанови щодо права на правовий захист і відшкодування шкоди жертвам грубих порушень міжнародних норм прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, схвалені Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 60/147 від 16 грудня 2005 р., URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-and-guidelines-right-remedy-and-reparation (Дата звернення: 13.12.2025).

5. Gelman v. Uruguay, Judgment of 24 February 2011, Inter-American Court of Human Rights.

Текст рішення: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_221_ing.pdf (Дата звернення: 10.12.2025).

6. Amnesty International. A question of identity: The children of Argentina's 'disappeared' London: Amnesty International Publications, URL: https://www.amnesty.org/en/wpcontent/uploads/2024/04/AMR130051990ENGLISH.pdf (Дата звернення: 10.12.2025).

7. Crenzel, Emilio. «Between the Voices of the State and the Human Rights Movement: Nunca Más and the Memories of the Disappeared in Argentina.» National Council of Scientific Research (CONICET) and University of Buenos Aires,

URL:https://ri.conicet.gov.ar/bitstream/handle/11336/192470/CONICET_Digital_Nro.83507caf-0d82-4741-9b92-b2e77d1e9936_B.pdf?sequence=2&isAllowed=y

(Дата звернення: 10.12.2025).

SUMMARY

The article examines the problem of restoring the identity of children who were deported or forcibly transferred in the context of the international armed conflict against Ukraine. It argues that restoring the identity of deported or forcibly transferred children is not limited to their physical return to the state-controlled territory. It can and should be carried out regardless of the possibility of crossing the border, given the ongoing nature of the violation of the right of the child to identity and the positive obligations of the state to protect it. Based on an analysis of international legal standards, the practice of international judicial bodies, and comparative precedents (Australia, Canada, Argentina, East Timor), the limitations of classical models of transitional justice for the Ukrainian context are demonstrated. A concept of a unilateral national, para-conflict (functioning during the conflict) mechanism for restoring identity is proposed as a form of fulfilling the positive obligations of the state of origin of the child in the context of ongoing violations by the aggressor state.

Key words: deportation of children; forcible transfer; right to identity; international humanitarian law; positive obligations of the State; reparations; right to truth; armed conflict.

8. Звіт Австралійської комісії з прав людини. (Human Rights and Equal Opportunity Commission)

URL:https://humanrights.gov.au/sites/default/files/content/pdf/social_justice/bringing_them_home_report.pdf (Дата звернення: 10.12.2025).

9. Truth and Reconciliation Commission of Canada. Honouring the Truth, Reconciling for the Future: Summary of the Final Report of the TRC. Ottawa, 2015.

URL: https://www.rcaanc-cirnac.gc.ca/eng/1450124405592/1450124472263 (Дата звернення: 10.12.2025).

10. Chega! Executive Summary Introduction: URL: https://www.etan.org/etanpdf/2006/CAVR/01-Introduction.pdf (Дата звернення: 10.12.2025).

11. Діти війни : Державний портал для пошуку, порятунку та визволення дітей. Національне інформаційне бюро (НІБ) за дорученням Офісу Президента України [та ін.]. URL: https://childrenofwar.gov.ua (Дата звернення: 10.12.2025).

12. В Україну з Росії вдалося повернути вже 1902 дитини – Лубінець. Deutsche Welle (DW), 10 грудня 2025 р. URL: https://www.dw.com/uk/v-ukrainu-z-rosii-vdalosa-povernuti-vze-1902-ditini-lubinec/a-75096925 (Дата звернення: 10.12.2025).

13. Зарівна: ДНК-база може посилити роботу України щодо повернення дітей // Укрінформ. 25.05.2025. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3996881-dnkbaza-moze-posiliti-robotu-ukraini-sodo-povernenna-ditej-zarivna.html (Дата звернення: 10.12.2025).

14. Inter-American Court of Human Rights (IACtHR). Velásquez Rodríguez v. Honduras. Judgment of July 29, 1988 (Ser. C) No. 4. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_04_ing.pdf (Дата звернення: 11.12.2025).

15. Hugh Jordan v. the United Kingdom, no. 24746/94, European Court of Human Rights, 4 May 2001, Reports of Judgments and Decisions 2001-III.: URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-59450%22]} (Дата звернення: 11.12.2025).

16. Inter-American Court Of Human Rights. Case Of Contreras Et Al. v. El salvador. Judgment of August 31, 2011 URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_232_ing.pdf (Дата звернення: 11.12.2025).

17. European Court of Human Rights. Case of Airey v. Ireland. Judgment of 9 October 1979. Application no. 6289/73. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57420%22]} (Дата звернення: 11.12.2025).